

METİN TENKİDİ AÇISINDAN İLEL ESERLERİ İBN EBÎ HÂTİM'İN İLEL ADLI ESERİ ÖZELİNDE

MUHİTTİN DÜZENLİ*

The Hidden Defect Works from Point of Text Critique in the Context of Ibn Ebi Hatim's İlâl

Abstract: It is generally argued that any place was not given for the hidden defect found in the texts in the hidden defect works in classical period of books and just some evaluations were made in terms of isnâd in those books. This study examines whether this claim is true or not. In this context; our study indicated that ilel works in general and the text of Ibn Ebi Hatim in particular either clear or obscure way, they all gave great important place for the critique of text

Key Words: Hidden Defect, Text Critique, İbn Ebî Hatim, Hidden Defect Works.

Özet: İlel eserleri üzerinde yapılan değerlendirmelerde klasik dönem ilel kitaplarında, metinde bulunan illetlere hemen hemen hiç yer verilmediği ve sadece isnadla ilgili değerlendirmelerde bulunulduğu gibi bir eleştiri karşımıza çıkmaktadır. Biz bu çalışmamızda söz konusu iddianın gerçeklerle ne derece örtüştüğünü tespit etmeye gayret ettik. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in İlel adlı eseri özelinde yapmış olduğumuz araştırma iddia edilenin aksine

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı
[muhittin90@hotmail.com].

İle eserlerinde gerek sarıh gerekse örtülü bir şekilde metin tenkidine önemli ölçüde yer verildiğini ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: İlet, Metin Tenkidi, İbn Ebî Hatim, İlel Eserleri.

Giriş

Sahabe döneminden itibaren hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini belirleme noktasında sadece isnad tetkikini yeterli görmeyenler rivâyetleri metin tahliline de tâbi tutmuşlardır. Ancak metin tenkidine yönelik çalışmaların çok az olması nedeniyle¹, bu alanın ihmal edildiği düşüncesi oldukça yaygındır.² Metin tenkidi kavramı, kapsamı ve mahiyeti ve tarihi gelişimi konusu bu makalenin sınırlarını aşmakla birlikte hadisçiler zaviyesinden bakıldığında tenkid olgusunun dahili ve harici nakd şeklinde iki kısımda değerlendirildiğini, harici nakd (dış tenkid) kavramının hadislerin sened açısından, dahili nakd (iç tenkid) kavramının ise metin açısından tahlile tabi tutulması anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz.³ Bu bağlamda, hadis literatüründe kullandığımız *illet* (çoğulu *ilel*) kelimesi bir şeye dışarıdan girerek onun özelliklerini değiştiren geçici zayıflık, hastalık ve

¹ Metin tenkidine yönelik çalışmalar ve kapsamlı bilgi için bkz.: İbnü'l-Kayyim *el-Menâru'l-Munîf*, Mektebetu'l-Matbaati'l-İslamiyye, Halep, 1403; Müsfir Gurmullah ed-Dumeynî, *Mekâyîsü Nakdi Mütûni's-Sünne*, Dersaadet, İstanbul, .. 1996, Muhammed Mustafa el-A'zâmî, *Menhecü'n-Nakd inde'l-Muhaddisîn: Neş'etuhu ve Tarîhuhu*. Mektebetu'l-Kevser, Riyad, trz; Selahaddin el-İdlibî, *Menhecu Nakdi'l-Metn inde Ulemâi'l-Hadîs en-Nebevî*, Beyrut, 1983; Nureddin İtr, *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs*. Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997; Muhammed Tahir Cevâbî, *Cuhûdu'l-Muhaddisîn fî Nakdi Metni'l-Hadîs, n-Nebeviyyi's-Şerîf*, Tunus, 1986; Muhammed Lokman es-Silefi, *İhtimâmü'l-Muhaddisîn bi-Nakdi'l-Hadîs Seneden ve Nakden*, Riyad, 1987; Bedrüddin ez-Zerkeşî, *(el-İcâbe Li İrâdi mâ'stedrekethu Âişe ala's-Sahâbe) Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*. çev. Bünyamin Erul, Kitabiyat, Ankara, 2000; Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, (Doktora Tezi), UÜSBE, Bursa, 1996; Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi Prensipleri Açısından Sahih-i Buhari'deki Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi) MÜSBE, İstanbul, 2005; Nevzat Aydın, *Hadisin Tespiti ve Tenkidinde Sünnete Arz'ın Fonksiyonu*, (Doktora Tezi), OMÜSBE, Samsun, 2008; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yay., Ankara, 1994; Ahmet Keleş, *Hadislerin Kur'ân'a Arzı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998; Salih Karacabey, *Hadis Tenkidi*, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2001.

² Karacabey, *Hadis Tenkidi*, s.169.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, s. 13-14.

özür anlamıyla⁴ hem isnad hem de metin tenkidini içermektedir. Şunu da ifade etmeliyiz ki illet kavramının hadis metinleriyle olan bu ilgisi aslında sahîh hadis tanımında da görülmektedir. Nitekim sahîh hadisin tarifinde zikredilen dört husustan ilk ikisi (Ravilerinin adalet ve zabt sahibi olması - Senedinin muttasıl olması) dış tenkidi ilgilendirirken son ikisi (şâz - muallel olmaması) ise iç tenkide (metne yönelik değerlendirmelere) işaret etmektedir.⁵ Söz konusu tarifte zikredilen *illet ve şâz'dan arınmış olma* kaydı, illet kavramının, rivâyetlerin kategorik tasnifinde gözetilen temel unsurların başında geldiğine işaret etmektedir.⁶ Hadis ilimleri içerisinde en girift ve en zor konulardan biri olarak kabul edilen *İlelü'l-Hadîs* bu öneme binaen hadis tarihinde üzerinde en fazla durulan alanlardan biri olmuş ve söz konusu alana yönelik olarak azımsanmayacak bir literatür meydana getirilmiştir. Henüz üçüncü asrın başlarında meydana getirilen bu literatür aynı zamanda muhaddislerin konuya verdikleri önemi de ifade etmektedir.

İlel eserleri üzerinde yapılan çalışmalara bakıldığında; özellikle klasik dönemde telif edilen ilel kitaplarında, metinde bulunan illetlere he-

⁴ Ebû Ömer Osman b. Abdurrahman eş-Şehruzûrî İbn Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, thk. Nuredin İtr, Dâru'l Fikr, Beyrut, 1986, s.70.

⁵ Sahîh hadis, klasik literatürde "adalet ve zabt sahibi râvîlerin muttasıl bir isnadla rivâyet ettikleri *şâz ve muallel olmayan hadis* olarak tanımlanmış ve hemen bütün usulcüler bu tanım üzerinde ittifak etmişlerdir. Söz konusu tanımlar için bkz.: İbn Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s.11-12; Abdurrahman ibn Ebi Bekir es-Suyûtî,, *Tedribu'r-Râvi fi Şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. Ahmed Ömer Haşim, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985, (I-II), c.1, s.27; Şemsuddin Ebû'l-Hayr Muhammed b.Abdurrahman es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs Şerhu Elfiyeti'l-Hadîs*, thk. Muhammed Salâh, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1996., c.1, s.27-29; Tahir İbn Salih İbn Ahmed el-Cezâirî, *Tevcihu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trz., s.69; Muhammed Cemalu'd-Dîn el-Kasımî, *Kavâidu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, trz., s.79; Nuredin İtr, *Menhecû'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1981, s.242; Ebû'l-Feth Muhammed İbn Ali İbn Dakiku'l-İyd, *el-İktirâh fi Beyâni'l-Istlâh ve mâ Udîfe ilâ zalike mine'l-Ehâdisi'l-Ma'dûdeti fi's-Sihâh*, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdat, 1402/1982, s.154-155; Muammed es-San'ânî, *Tavdîhu'l-Efkâr li-Meâni Tenkihî'l-Enzâr*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, c.1, s.24.

⁶ İlet kavramı hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhittin Düzenli, "Klasik Literatürdeki İlet Tanımı Ve Kapsamı Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Dinbilimleri Akedemik Araştırma Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, ss.97-121 (http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/428629578_09020333.pdf).

men hemen hiç yer verilmediği ve sadece isnadla ilgili değerlendirmelerde bulunulduğu gibi bir eleştiri ile karşı karşıya kalmaktayız. ⁷ Son dönemlerde ilel ilmi ile ilişkili olarak yapılan çalışmalarda bu husus açık bir şekilde vurgulanmaktadır. Örneğin Dumeynî, konuyla ilgili görüşünü şu şekilde dile getirir:

Muhaddislerin senedlerin ne derece sahih olduğunu bilmeyi temin eden ölçüler koyduklarında şüphe yoktur. Onların râvilerin tenkidi ve râvilerin durumlarını araştırmaları son derece önemli bir iştir. Râvilerin durumları ve hadis illetleri hakkındaki çalışmalar gerçekten çoktur. Bu kitaplarda muhtelif hadislerin senedlerini tenkid ederken göz önüne aldıkları köklü esaslar ve geniş tenkidler bulunmaktadır. Ancak ilel ve rical kitaplarını inceleyen kimse bu eserlerde hadislerin metinlerinin tenkidine rastlayamaz. ⁸

Hadis tenkidi konusunda yazılan eser türlerinden biri de ilel kitaplarıdır. Ancak bu kitaplar bilindiği üzere yalnızca isnadların illetlerini ele almaktadırlar. Bu kitaplardan biri İbnü'l-Medî'nin **İlelü'l-Hadis** ve **Marifetü'r-Ricâl** adlı eseridir. *Ben, bu kitabı baştan sona kadar inceledim ve, metin açısından tek bir hadisi tenkit ettiğini görmedim. Keza Ahmed ibn Hanbel'in el-İlel ve Marifetü'r-Rical ile Yahya ibn Main'in et-Tarih ve l-İlel'i, Tirmizi'nin Süneninin sonundaki el-İlel'i ve İbn Ebi Hatim'in İlelü'l-Hadis'i bu konuda yazılmış eserlerin başlıcalarıdır. Ancak bunların hiçbirisinde herhangi bir metin tenkidi mevcut değildir. Yapılan sadece sened tenkidinden ibarettir* ⁹

el-İdlibî de aynı kanaatte olduğunu ve İlel eserlerinin çoğunlukla isnadlardaki illetleri ele aldığını ifade etmekte, İbnü'l-Medî'nin İlel'indeki illetlerin tamamen isnadlarla ilintili olduğunu belirtmektedir. ¹⁰

Yapılan bu eleştiriler ışığında konuyu ele alırken özellikle ilk dönem İlel eserlerinin tamamı üzerinde yoğunlaşmayı ve bu eserlerden örnekler vererek tartışmayı düşünmüyoruz. Zira, sonraki dönem İlel eserleri genelde Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Razî'nin (ö.327/938) **el-İlel fi'l-Hadîs** adlı eserinden aktarmalar yaparak şekillenmiştir. Bu nedenle çalışmamı-

⁷ Suyutî de aynı görüşe paralel olarak illetlerin çoğunlukla senedlerde olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Suyutî, *Tedribu'r-Râvi*, c.1, s.136.

⁸ Dumeynî, *Mekâyîsü Nakdi Mütûni's-Sünne*, s.5.

⁹ Dumeyni, *Mekâyîsü Nakdi Mütûni's-Sünne*, s.244

¹⁰ el-İdlibî, *Menhecu Nakd*, s. 22.

zın bu eserle sınırlandırılmasını genel bir kanaatin oluşması açısından yeterli olarak görmekteyiz.

İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eserinde Metin Tenkidinin İzleri

Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Razî'nin (ö.327/938) **el-İlel fi'l-Hadîs** adlı eseri önemli klasik ilel eserleri arasında sayılmaktadır.¹¹ İbn Ebî Hâtim, söz konusu eserinde 2840 rivâyeti muhtelif yönlerden tenkit etmiş ve illetlerini ortaya koymuştur. Daha çok isnâd kısmıyla alakalı olduğu iddia edilen bu illetler arasında mevkûf haberin merfû olarak rivâyet edilmesi, isnadlarda yapılan hatalar, râvilerin cerhi ve benzeri birçok husus sayılabilir. Ancak, hadis metinlerine yönelik olarak yaptığı tenkitlerin sayısı da azımsanmayacak niteliktedir. Tarz olarak İbn Ebî Hâtim, eserinde Ebû Hâtim er-Râzî (ö.275/878), Ebû Zur'â (ö.264/877) ve diğer hocalarının rivâyetlere yönelik görüşlerini toplamıştır. Asıl adı *Kitâbu'l-İlel ve Beyânu mâ Vaka'a mine'l-Hatâi ve'l-Hall fi ba'zi Turuki'l-Ehâdîsi'l-Merviyye fi's-Sünneti'n-Nebeviyye* olan bu eser iki cilt halinde Mektebetü'l-Müsennâ tarafından Bağdat'ta yayımlanmıştır.

Burada zikretmemiz ve üzerinde durmamız gereken önemli bir husus İbn Ebî Hâtim'in eserinde isnâd ile metne yönelik değerlendirmelerin ne kadar hacme sahip olduğu konusudur. Bugün elimizde bulunan ve en eski ilel eserlerinden biri olarak kabul edilen İbn Ebî Hâtim'in **İlelü'l-Hadîs** adlı eseri bu gözle tarandığında karşımıza, anılan iddiayı pek de doğrulamayacak bir sonuç çıkmaktadır. Nitekim İbn Ebî Hâtim'in söz konusu eseri üzerinde yapmış olduğumuz detaylı inceleme akabinde önemli olduğunu düşündüğümüz bazı sonuçlara ulaşılmıştır. İbn Ebî Hâtim'in eserinde rivâyetlere yönelik tenkitler, çoğu zaman babası Ebû Hâtim er-Râzî'ye (ö.275/888) veya Ebû Zur'a'ya (ö.264/877) rivâyet hakkında sorulan sorular ve alınan cevaplardan oluşmaktadır. Değerlendirmelerin büyük çoğunluğu "*Babam dedi ki*" ve "*Ebû Zur'a dedi ki*" tarzında belirginleşmiş ve söz konusu ifadeden sonra Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû

¹¹ Bu eser hakkında Erzurum'da *İbn Ebî Hatim ve İlelü'l-Hadîs Adlı Eseri* adıyla yapılan Yüksek Lisans çalışması da bulunmaktadır. Bkz. Halit Boz, *İbn Ebî Hatim ve İlelü'l-Hadîs Adlı Eseri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Erzurum, 1997.

Zur'â'nın rivâyete yönelik yorumu ortaya konmuştur. Bu değerlendirmelerde Ebû Hâtim er-Râzî'nin tarz olarak farklı yaklaşımlar sergilediği görülür. Örneğin; *"bu hadis bu isnadla bâtıldır, bu hadis bu isnadla münkerdir, bu hadis münkerdir, bu hadisin aslı yoktur, bu hadis bâtıldır, bu hadis cidden münkerdir, Hadisin metni ve isnâdı bâtıldır, bu hadis uydurmadır ve aslı yoktur"* şeklindeki yargıların yapılan değerlendirmelerde oldukça fazla yekûn oluşturduğu görülmektedir.

Zikrettiğimiz bütün bu değerlendirmeler, mutlak olarak başka bir gerekçe zikredilmeksizin dile getirilmiştir. Dolayısıyla bu tür ifadelerin büyük oranda metin ile ilişkili olduğu söylenebilir. İsnâd ile ilgili olan değerlendirmelerde Ebû Hâtim er-Râzî gerekçesini mutlaka ortaya koymuş, rivâyetin isnâdıyla ilgili bir problem varsa bunu, özellikle râvinin de ismini zikrederek ve sebebini de belirterek açıklama yolunu tercih etmiştir. Yani yapılan tenkitler isnadlarla ilişkili olduğunda gerekçelendirilmiştir. Zira, isnâdında bir kusur bulunması o rivâyetin kullanılamayacağı anlamına gelmemektedir. Aynı rivâyetin belirtilen hatalardan yoksun olan varyantının tespiti bu illeti telafi etmekte ve rivâyetin kullanımına engel de böylece ortadan kalkmaktadır. Birçok rivâyet için kullanılan *"bu isnadla bâtıldır"*,¹² *"bu isnadla münkerdir"*¹³ *"bu isnadla uydurmadır"*¹⁴ *"bu isnadla aslı yoktur"*¹⁵ şeklindeki vurgunun da bu amaçla oluşturulduğu söylenebilir. Şayet isnaddaki problem dolayısıyla rivâyetin sıhhati giderilemeyecek durumda ise Ebû Hâtim er-Râzî *"bu isnadla bâtıldır"*, *"bu isnadla münkerdir"* sözlerinden sonra gerekçesini de ortaya koymakta, mesela; burada *"şu râvi meçhûldur"* veya *"semâi yoktur"* vb. cerh tabirleri ile¹⁶ illet

¹² Örnekler için bkz. İbn Ebî Hatim er-Râzî, *İlelu İbn Ebî Hâtim*, Dârü'l-Marife, Beyrut, 1405, c.1, s. 67, 166, 258, 454, 458 c.2, s.107, 109, 116, 174, 180, 293, 300, 353, 387, 389

¹³ Örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1, s.69, 146, 153, 204, 292, 320, 383, 410, c.2, s.69, 73, 74, 132, 152, 153, 222, 300, 321, 342, 350, 364, 421, 429

¹⁴ Örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1, s.313, c.2, s. 75, 120, 236, 375.

¹⁵ Örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.2, s. 9, 126

¹⁶ Örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1, s.175, 180, 220, 246, 320, 361, 362, 385, 391, 418, 472, C.2, s.18, 19, 73, 82, 106, 111, 112, 115, 118, 122, 127, 130, 158, 161, 174, 177, 182, 204, 224, 242, 252, 256, 262, 277, 278, 283, 284, 286, 292, 297, 307, 320, 323, 368, 369, 339, 341, 358, 361, 380, 382, 335, 399.

gerekçesini de belirtmektedir. Mutlak olarak hiçbir gerekçe zikretmeksiz “bu hadis bâtıldır”¹⁷, “bu hadis münkerdir”¹⁸, “bu hadisin aslı yoktur”¹⁹, “bu hadis uydurmaktır”²⁰ şeklinde yapılan değerlendirmeler (ki bu ifadeler çok yerde mutlak olarak kullanılıp başka hiçbir gerekçe zikredilmemiştir) isnaddan ziyade metinle ilgili problemlerin varlığını çağrıştırmaktadır. Özellikle metinde hata yapıldığına işaret edilen yerler²¹ de bu bilgilere eklendiğinde metin tenkidine yönelik değerlendirmelerin iddia edildiği kadar azınlıkta olmadığı ortaya çıkmaktadır. Yine “bu hadis münkerdir” vb. tabirlerin de isnadla ilişkili olduğunda gerekçeli olarak zikredilmesi de bu kanaatimizi doğrular niteliktedir.²² Kaldı ki akabinde isnadla ilgili gerekçeleri de zikretmesi bu tür tenkitlerin metne yönelik olmadığını göstermez. Dolayısıyla, metnin her zaman için önceliğini koruduğunu özellikle ilel eserlerinde hadis münekkidlerinin rivâyetleri yalnızca isnad-

¹⁷ Örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1, 5.149, 169, 210, 218, 249, 278, 286, 287, 297, 366, 383, 387, 409, 412, 416, 417, 470, 478 c.2, 5. 31, 55, 56, 95, 96, 101, 105, 106, 110, 113, 131, 132, 178, 239, 264, 285, 291, 296, 297, 299, 307, 309, 332, 346, 376, 385, 386, 397, 432, 433, 437, 441.

¹⁸ Örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1, 5.57, 74, 131, 132, 133, 141, 149, 153, 155, 158, 165, 166, 167, 168, 181, 187, 188, 190, 194, 197, 212, 216, 219, 220, 227, 238, 243, 244, 245, 247, 251, 256, 257, 284, 289, 290, 294, 297, 298, 299, 313, 316, 330, 335, 345, 346, 356, 359, 359, 363, 366, 367, 368, 370, 382, 386, 391, 396, 397, 398, 413, 414, 415, 416, 423, 437, 439, 442, 443, 449, 450, 453, 459, 461, 461, 470, 476, 478, 484, 486; c.2, 5.11, 14, 17, 20, 21, 22, 23, 27, 31, 33, 36, 38, 39, 43, 58, 67, 73, 76, 77, 78, 79, 117, 119, 121, 123, 124, 125, 127, 128, 138, 139, 141, 145, 151, 153, 158, 165, 171, 175, 176, 182, 186, 189, 191, 205, 205, 206, 209, 210, 219, 224, 255, 275, 276, 282, 284, 285, 288, 290, 291, 292, 294, 296, 297, 303, 306, 308, 309, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 328, 335, 339, 342, 343, 351, 360, 363, 365, 368, 369, 370, 377, 379, 381, 401, 402, 404, 405, 412, 413, 415, 418, 419, 420, 421, 426, 431, 435, 439, 441

¹⁹ Örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1, s.46, 66, 122, 123, 88, 135, 166, 203, 387, 389, 407; c.2, s.73, 96, 158, 319, 323, 441

²⁰ Örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c. 1, s. 5, 8, 68, 74, 78, 106, 147, 205, 259, 266, 416; c.2, s. 38, 48, 113, 117, 121, 126, 151, 157, 158, 163, 209, 263, 279, 292, 299, 304, 307, 319, 321, 342, 343, 368, 376, 385, 417, 434

²¹ Metinde hatalar için bkz. s.87, 91, 96, 98, 99, 108, 130, 134, 123, 141, 143, 160, 162, 164, 175, 206, 220, 265, 280, 292, 354, 358, 375 Metinde idrac ziyade s.65, 122, 123, 113, 106, 108, 99, 106, 172, 87, 288 İhtisar, 91, 146, 160

²² Örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1, 5. 29, 47, 99, 113, 122, 125, 140, 141, 148, 155, 159, 162, 164, 174, 177, 189, 195, 197, 198, 198, 210, 221, 222, 243, 247, 249, 250, 251, 255, 287, 321, 351, 369, 377, 392, 422, 452, 455, 472, 474, 475, 479, 491, 493, c.2, 5.32, 34, 36, 51, 58, 67, 82, 106, 111, 115,203,220,256,261, 262,298,305,307,310,319,333,335,357,370,409,414, 418, 435.

larına değil, aynı zamanda metinlere de bakarak değerlendirdikleri söylenebilir. Örneğin, bir muhaddis metnin “bâtıl” ya da “yalan olduğunu söyleyip akabinde râvilerden birinin tanınmadığını belirttiğinde ilk anda bu râvi tanınmadığı için hadis hakkında bu yargıya varıldığı zannedilebilir. Halbuki, muhaddis hadisin uydurma olduğuna çoğu kez metinden hareketle karar vermekte; ilaveten bu hatayı yapanı tespit etmek, böylece ondan nakledilen diğer rivâyetleri değerlendirirken bu tespitten yararlanmak maksadıyla da isnaddaki ravilerden hata yaptığını zannettiği/bildiği kişiyi araştırmaktadır.²³ Bu nedenle “bu hadis bâtıldır”, “bu hadisin aslı yoktur” şeklindeki kullanımlarda her ne kadar râvi ile ilgili hususlar zaman zaman belirtilmiş olsa da râvinin durumundan evvel metnin sahîh olmadığıнын zaten bilindiği anlaşılmaktadır.

Tarik b. İvazillah da **Şerhu Lugati'l-Muhaddis** adlı eserinde aynı hususa işaret etmiş ve “la asle lehu” tabirinin sika olsun veya olmasın râvinin isnadda ve metinde yapmış olduğu hatalara işaret ettiğini söylemiştir.²⁴ İbn Ebî Hâtim de “el-hadîsu'l-bâtıl” ifadelerinin ise kizb ve uydurma hadisleri işaret etmek için kullanıldığını ve “kizb”, “bâtıl” kavramlarının aynı olduğunu ifade etmektedir.²⁵

Ayhan Tekineş de *asl* kelimesinin kullanımı için şunları söylemektedir:

Asl kelimesi metnin sıhhatini ifade etmek için metinle birlikte kullanılmıştır. Bir metnin “aslı olmadığını” söylemek onun sahte mevzû olduğunu ifade eder. Muhaddisler, “bu hadisin aslı yoktur” dediklerinde bazen metni kastederler ve hadisin gerçek olmadığını, yani uydurma olduğunu ifade etmek isterler. Mesela hadis münekkidi İbn Hibbân bir râvi hakkında “O, sika râvilerden aslı olmayan şeyler getirmeye başladı” derken bu manayı kastedmiştir. Hadisçiler bir rivâyet için “aslı yoktur” dediklerinde bazen böyle bir hadis yoktur anlamını kasteddikleri gibi bazen de hadis bu râvinin rivâyeti olarak ya da bu isnadla gelmemiştir, anlamını kastedmişlerdir. Mesela Ahmed

²³ Ayhan Tekineş, *Geleneğin Altın Zinciri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 277-278.

²⁴ Ebu Muaz Tarik b. İvazillah b. Muhammed, *Şerhu Lugati'l-Muhaddis Manzume fi İlmi Mustalahi'l-Hadis*, Mektebetu İbn Teymiyye, Cize, 2002, s.327.

²⁵ İbn Ebî Hâtim, *İtel*, c.1, s.350.

b. Abdurrahman b. Vehb Mısırlı bir râvidir. Başlangıçta amcasından düzgün rivâyetler nakletmiş; İbn Huzeyme ve benzeri muhaddisler de rivâyetlerini yazmışlardır. Daha sonra amcasından aslı olmayan haberler rivâyet etmeye başlamış ve bu sebeple terk edilmiştir. Bunun üzerine İbn Hibbân “sanki yer yarıldı da yerin içinden hazineler dışarı çıktı” diyerek, alaycı bir uslûpa onun asılsız rivâyetlerini eleştirmiştir.²⁶

Bu durumda söz konusu “bu hadis bâtıldır”, “bu hadisin aslı yoktur” şeklindeki mutlak değerlendirmelerin İbn Ebî Hatim’in eserinde ne kadar hacme sahip olduğu sorulabilir. Yaptığımız araştırmada bu değerlendirmelerin 284 rivâyette zikredildiği görülmektedir. İbn Ebî Hatim’in eserinde sadece illetli hadisleri ele almadığı ve bazen rivâyetlere “sahihtir” hükmünü verdiği de dikkate alındığında ve buna gerekçeli olarak zikrettiği “bu hadis bâtıldır”, “bu hadisin aslı yoktur” ifadelerinin de büyük bir kısmı eklendiğinde ortaya çıkan rakamın metin tenkidi açısından son derece önemli olduğu ifade edilebilir.

233

OMÜİFD

Şimdi İbn Ebî Hatim’in eserinden metin tenkidine yönelik örneklerden bir kısmını zikrelelim:

Örnek 1

أبي الأحوص عن سماك عن القاسم ابن عبد الرحمن عن أبيه عن أبي بردة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم اشربوا في الظروف ولا تسكروا

Ebu’l-Ahvas → Simâk → Kâsım b. Abdurrahmân → Babası → Ebû Bürde isnâdıyla nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kaplardan için ve sarhoş olmayın”²⁷

Bu rivâyeti eserinde zikreden İbn Ebî Hâtım şöyle demektedir: Ebû Zur’a’ya Ebu’l-Ahvas → Simâk → Kâsım b. Abdurrahmân → Babası → Ebû Bürde isnâdıyla naklettiği “Resulullah kaplardan için ve sarhoş olmayın” (اشربوا في الظروف ولا تسكروا) hadisini sorunca şöyle cevap verdi: “Ebu’l-Ahvas vehme düşerek isnâdı Simâk → Kâsım b. Abdurrahmân →

²⁶ Tekineş, Geleneğin Altın Zinciri, s. 243.

²⁷ İbn Ebî Hâtım, *İlel*, c.2, s.24

Babası → Ebû Bürde (عن سماك عن القاسم عن أبي بردة) şeklinde isnâdı ters çevirerek (kalbederek) ve bir yerinde de tashîf yaparak nakletmiştir. Kalbetmesi; 'İbn Büreyde' diyeceği yerde 'Ebî Bürde' demesidir. Ayrıca 'an ibni Büreyde an ebîhi demesi' gerekirdi. Dolayısıyla isnâdın tümünü değiştirip çirkin bir hata yapmıştır. Ancak bundan daha çirkin ve kötü olanı hadisin metninde yaptığı tashîftir. Zira bu hadisi İbn Büreyde → Babası → Ebû Sinan Dirâr b. Mürra → Zubejd el-Yâmî → Muharib b. Disâr vasıtasıyla nakletmiş ayrıca Simâk b. Harb → Muğire b. Subey' → Alkame b. Mersad → Zübeyr b. Adıyy → Ata el-Horasânî → Seleme b. Kuheyl → İbn Büreyde → Büreyde'den şu şekilde nakletmişlerdir: Sizi kabirleri ziyaret etmekten men etmiştim; ancak şimdi ziyaret edebilirsiniz. Kurban etlerini üç günden fazla saklamamanızı nehyetmiştim. Uygun gördüğünüz süre onları saklayabilirsiniz. Deri tulum dışındaki kaplardan nebîz içmenizi yasaklamıştım. Artık bütün kaplardan içebilirsiniz. Yalnız sarhoşluk veren içkiyi içmeyin (ولا تشربوا مسكرا). Bazı râvilerin hadisinde burası 'her türlü sarhoş vericiden sakının' (واجتنبوا كل مسكر) şeklindedir. Ancak bu rivâyetlerin hiçbirinde 'sarhoş olmayın' denmemiştir. Dolayısıyla isimleri verilen bu râvilerin ittifakından da Ebu'l-Ahvas'ın hadisindeki hata ortaya çıkmaktadır.²⁸

İbn Ebî Hâtim'in metindeki tashifi daha çirkin daha iğrenç (efşahu, eşnau) şeklinde ağır ifadelerle eleştirmesi, şüphesiz meselenin fikhî boyutuyla ilgili hassasiyet nedeniyledir. Zira, Rical kitaplarında "sünnet ve ittibâ sahibi sika bir râvi" olarak tanımlanan Ebu'l-Ahvas'ın hadisin metninde düştüğü bu önemli hata, sarhoş olmayacak kadar içki içilmesini mubah gören anlayışa zemin hazırlamaktadır.²⁹ İbn Ebî Hâtim de söz konusu bu hatayı, Ebu'l-Ahvas naklettiği metni aynı konudaki diğer hadis metinleriyle karşılaştırmak suretiyle belirtmektedir. Müellif bu değerlendirmede her ne kadar isnadla ilgili hususları ortaya koysa da aslında rivâyetin metni, münekkidin zihnindeki *sarhoşluk veren şeylerin haram*

²⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.2, s.24

²⁹ Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Tahir Dayhan, *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*, DEÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2005, s.128.

olduğuna yönelik genel kabule ters düşmektedir. Bu nedenle konuyla ilgili diğer rivâyeti de zikretmek suretiyle, rivâyetin metnine yönelik hataya işaret etmiştir.

Örnek 2:

عن جابر بن عبد الله ، عن النبي صلى الله عليه وسلم ، قال : من مس ذكره فليتوضأ

Cabir b. Abdullah'tan rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kim zekerine dokunursa abdest alsın”³⁰

Zikredilen hadisi **İlel** adlı eserinde ele alan ve rivâyetin devamında “kadınlar için de durum aynıdır” kaydını ekleyen İbn Ebî Hâtim, rivâyeti benzer isnadla zikrettikten sonra hadiste iki yerde vehim sonucu hata yapıldığını ifade etmiş, bunlardan birincisinin hadiste kadınların da zikredilmesi olduğunu, aynı zamanda rivâyetin isnâdında olmayan bir kişinin isnâda dahil edildiğini belirtmiştir.³¹

Söz konusu rivâyeti eserinde iki ayrı yerde daha zikreden İbn Ebî Hâtim bunların birinde rivâyeti Cabir'den “kim zekerine dokunursa abdest alsın” şeklinde mutlak olarak naklettikten sonra habere yönelik değerlendirmesinde rivâyetin hatalı olduğunu belirtmiş, aslında Câbir zikredilmeksizin haberin mürsel olması gerektiğini belirtmiştir.³²

Diğerinde ise aynı rivâyeti “kim namazda iken zekerine dokunursa abdest alsın” şeklinde ve iki ayrı isnadla³³ belirtmiş ve hadisin zayıf olduğuna işaret etmiştir. Aynı zamanda bu rivâyeti Yahyâ'dan başka kimse- nin rivâyet etmediğini, Yahya'nın Zührî'den bu hadisi işitmediğini ve isnâda meşhur olmayan şahıslar eklendiğini ve sayılan bu delillerin hadisin hatalı olduğunu ortaya koyduğunu değerlendirmesine eklemiştir.³⁴ Aynı rivâyet iki ayrı isnadla Ahmed b. Hanbel'in **İlel**'inde de zikredil-

³⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.2, s.39.

³¹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s. 39

³² İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s. 19

³³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s. 36

³⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s. 36

mekte ancak haberle ilgili herhangi bir açıklama yapılmamaktadır.³⁵ Yapılan tenkidlerin ağırlık noktasını rivâyetin isnadı oluştursa da, rivâyetin ikinci varyantında metne yönelik tenkidlerde bulunması, isnadın yanında metni de dikkate aldığını göstermektedir. Aynı tutumu Hanefî alimlerinden Serahsî'nin değerlendirmelerinde daha net bir şekilde görmekteyiz:

Bununla amel etmeyiz. Zira hadisin râvisi Busre herkesin bilmesi gereken bir konuda rivâyetiyle tek kalmıştır. Söylenen şudur: Hz. Peygamber bu hükmü sadece ona öğretmiştir. Halbuki onun buna ihtiyacı yoktur. Buna son derece ihtiyacı olan diğer râvilerin bu hadisi bilmemeleri ise imkansızdır.³⁶

Busre binti Safvan hadisi, sahîh olmaktan uzaktır. Yahya b. Maîn konuyla ilgili şöyle demiştir: Üç şey vardır ki, bu konularda Peygamber'den (s.a.v.) hadis vârid olması sahîh değildir. Bunlardan biri de bu meseledir. Peygamber'den sahâbenin ileri gelenleri huzurunda bu konuda bir şey söylememiş de, bir kadın olan Büsre'nin önünde mi söylemiş! Halbuki Hz. Peygamber, örtüsü içindeki bakire bir kızdan daha hayalî idi.³⁷

236

OMÜİFD

Görüldüğü üzere, zekere dokunmakla abdestin bozulacağına dair rivâyet Hanefî âlimleri tarafından Umûm-i Belvâya aykırı olması ile illetlendirilmiş ve bu konularda ulaştıkları fikhî hükümler de söz konusu rivâyetlerde belirtilen hükmün aksi olmuştur.

Örnek 3

سألت أبي عن حديث رواه مروان الفزاري عن يزيد بن كيسان عن أبي حازم عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم صلى ركعتي الفجر حين طلعت الشمس

Ebû Hureyre'nin naklettiğine göre Hz. Peygamber Sabah namazının iki rekatını güneş doğduğunda kıldı.³⁸

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988, c.2, s.579

³⁶ Ebu Bekir Muhammed İbn Ahmed İbn Ebi Sehl es-Serahsî, *Mebûsât*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1978, c. 1, s.368

³⁷ Serahsî, *Mebûsât*, c. 1, s.66

³⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1, s. 91

İbn Ebî Hâtim rivâyeti naklettikten sonra Mervân'ın hadisi ihtisâr³⁹ ederken hata yaptığını olayın aslının şu şekilde olduğunu ifade etmiştir:

Rasulullah (s.a.v.) bir seferde iken Bilal'e geceleyin bizim için kim nöbet tutar? diye sorunca Bilal, bu işi yapabileceğini söyledi. Ancak, Bilal uyuyakaldı ve güneş doğana kadar uyanamadılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber Bilal'e ezan okumasını ve ashabına da sabah namazının iki rekatını kılmalarını emretti. Sonra onlara namazı kıldırıldı. Güneş doğduktan sonra hem sünneti hem de farzı kıldılar.⁴⁰

Görüldüğü üzere hadis ihtisâr edilirken sebab-i vürûdunun da atılmasıyla rivâyetten çıkarılan anlam tamamıyla değişmiş ve sanki normal şartlarda da, güneş doğduktan sonra sabah namazının kılınabileceği gibi bir anlam ortaya çıkmıştır. Sabah namazı ile ilgili diğer rivâyetler göz önüne alındığında çelişkili bir durum ortaya çıkmaktadır. Örneğin, birçok rivâyette Hz. Peygamber'in sabah ezanını duyduğunda sabah namazının iki rekatını (sünnetini) kıldığı vurgulanmakta, bir başka rivâyette de

³⁹ Sözlük anlamı olarak "kısaltmak" anlamına gelen ihtisâr, hadis terimi olarak ise "râvinin hadisin bir kısmını rivâyet edip bir kısmını da bırakması" şeklinde tanımlanmıştır. Bkz.: Ebû'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, I-XV. Dâru Sadır, Kahire, trz, c.5, s.80; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yay., Ankara, 1992, s.149. Bir başka tanıma göre ihtisâr "hadisin anlatmak istediği mânayı bütünüyle aktaracak şekilde kısaca ifade etmek, çeşitli mülahazalarla mânayı bozmadan hadisin bir kısmını hafzederek diğer bir kısmını rivâyet etmek" olarak ifade edilmektedir. Bkz.: Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstihlâları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1987, s.73. İmam Şâfiî de *İhtilâfu'l-Hadis* adlı eserinde ihtisâr konusuna değinerek, râvilerin bazen ezberleyebildikleri kısmı rivâyet edip ezberlemediklerini bıraktıklarını, bazen de hadisin bir bölümünde şüphe ve tereddüt olduğu için şüpheli kısmı terk ederek diğer kısmı rivâyet ettiklerini ifade ederek bir anlamda ihtisârın nedenlerine değinmiştir. Bkz.: Muhammed b. İdris eş- Şâfiî, *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dârü't- Turâs, Kahire, 1993, s.249.

Hadiste anlam kaymasına yol açmayacak nitelikte olan *ihtisârü'l-hadis*, makul olan mâna ile rivâyette aynı şekilde değerlendirilmesine rağmen, rivâyetin anlamını değiştirebilecek nitelikte olan ihtisâr ise rivâyette kastedilen anlamı olumsuz yönde etkileyebileceği için muhaddisler tarafından kabul görmemiş, Hz. Peygamber'in "Benim sözümü işitip, onu ezberleyen ve duyduğu gibi rivâyet edenin Allah yüzünü ağartsın" Bkz.: Ebu Bekir İbn Ebi Davud Süleyman b. el-Eş'as, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst., 1992, c.4, ss.68-69. hadisi ihtisârın caiz olmadığının delili olarak kabul edilmiştir. Bkz.: Ahmed b. Ali Ebû Bekir el-Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, s.189-190.

⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s. 91

kim sabah namazının iki rekatını (sünnetini) kılmayı unutursa güneş doğduktan sonra kılsın⁴¹ şeklindeki uyarısıyla sabah namazının sünnetinin kazasına işaret edilmektedir. Rivâyetin mana bütünlüğü gözetilmeden ihtisâr edilmesi hadisten anlaşılan anlamı tamamen değiştirmiş ve bu şekliyle muallel olmasına neden olmuştur.

Örnek 4:

سمعت أبي يذكر حديث عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن أنس أن النبي صلى الله عليه وسلم أشار في الصلاة بأصبعه

Enes'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber namazda parmağıyla işarete bulunmuştur.⁴²

İbn Ebî Hâtim rivâyeti naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Abdurrezzak bu haberi kısaltarak rivâyet etmiştir. Metnin tamamı şu şekildedir: Hz. Peygamber hastalandı, insanlara namaz kıldırması için Hz. Ebû Bekir'i öne geçirdi. Daha sonra Hz. Peygamber geldi". Abdurrezzak yaptığı bu kısaltmada hata yapmış ve bu haberi "teşehhüde parmağıyla işaret eden kimse" babına sokmuş ve böylece insanlarda Hz. Peygamber'in teşehhüde parmağıyla işarete bulunduğu vehmi ortaya çıkmıştır. Halbuki durum böyle değildir. İbn Ebî Hâtim babasına: Hz. Peygamber'in bu işareti ya namazda ya da namaza başlamadan önce olmuştur" dedi. Babası ise: "Şuayb'ın Zuhri'den rivâyet ettiği hadiste buna delil olabilecek herhangi bir şey yoktur." demiştir.⁴³

Rivâyetin kısaltılarak nakledilmesi aynı zamanda metnin işaret ettiği anlamla ilişkisi olmayan bir başka babda değerlendirilmesine sebep olmuş ve haber muallel kabul edilmiştir. İhtisârın tespit edilmesi ve rivâyetten kastedilen asıl anlama ulaşılabilmesi ancak rivâyetlerin karşılaştırılması sonucu belirlenebilmektedir. Mânayı bozabilecek nitelikteki ihtisâr (özetlemeler) verilen örneklerde de görüldüğü üzere hem rivâye-

⁴¹ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk İbn Huzeyme, *Sahih*, nşr. M. Mustafa el-A'zamî, Beyrut 1390/1970, c.II, s.165

⁴² İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s. 161

⁴³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s. 161

tin asıl maksadının dışında kullanılmasına ve muhtasar rivâyetten çıkarılan hükümlerin de farklı olmasına yol açabilmektedir. Dolayısıyla anlamı bozabilecek nitelikteki ihtisarla nakledilen rivâyetlerin muallel olarak nitelendirilmesi kaçınılmazdır. Bu tür rivâyetler ancak mufassal (ihtisar edilen kısmın da zikredildiği rivâyet) olan şekilleriyle değerlendirildiğinde kastedilen anlamı karşılayabilmektedir.

Örnek 5:

عن جابر قال كان آخر الامر من رسول الله صلى الله عليه وسلم ترك الوضوء مما مست النار فسمعت أبي يقول هذا حديث مضطرب المتن انما هو ان النبي صلى الله عليه وسلم اكل كتفا ولم يتوض كذا رواه الثقات عن ابن المنكدر عن جابر ويحتمل ان يكون شعيب حدث به من حفظه فوهم فيه

Câbir'den rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: Hz. Peygamberin ateşin dokunduğu şeylerden dolayı abdest alma konusunda en son yaptığı şey abdest almamak olmuştur.⁴⁴

İbn Ebî Hâtim rivâyetin metninin muztarib⁴⁵ olduğunu ifade etmiş ve buna gerekçe olarak da söz konusu haberin, sika râvilerin rivâyet ettiği ve Hz. Peygamber'in kürek kemiği yediği ve abdest almadığı yönündeki rivâyete⁴⁶ muhalif olmasını göstermiştir. Ayrıca ıztrâbın, Şuayb'ın ri-

⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s. 61; 64-66.

⁴⁵ İztrâb, sözlükte "dalgalanma veya şiddetli hareket sebebiyle dalgaların birbirine çarpması" anlamına geldiği gibi, "bir işteki ihtilâl, fesâd ve bozulma" manalarında da kullanılmaktadır. İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, c.4, s.29. Hadis Usûlünde ıztrâb ise bu anlamından hareketle, râvinin veya râvilerin zabt yönünden zayıflıklarına delalet etmek üzere, bir hadisin muhtelif şekillerde rivâyet edilmesi anlamına gelmektedir Bkz.: Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, c.1, s.256.. Dolayısıyla ıztrâb teriminin muhalefetten doğan bir zayıflık sebebi olduğu söylenebilir.

İztrâb bazen metinde bazen isnadda bazen de her ikisinde bulunabilir. İlel eserlerinde *muztaribû'l-hadis* şeklinde nitelenen râvilere ve *muztaribu'l-metn* şeklinde metninin muztarib kabul edildiği rivâyetlere rastlamaktayız. Bu yönüyle ıztrâb, hem metni hem isnadı ilgilendirmektedir. İztrâb, râvilerin zabt noksanlığı nedeniyle meydana gelen hata ve yanlışlarla ilişkili olduğundan hadisin zayıflığına ve reddine yol açmaktadır. Ancak, muhaddislerin, muztarib hadiste her iki rivayetinin de müsavi olmasını ve tercih imkânının da bulunmamasını şart koşmaları, muztarib hadise örnek bulmayı zorlaştırmaktadır. Nitekim ilk dönem hadis âlimlerinin örnek olarak zikrettiklerini, daha sonraki âlimler, tercih imkânının olduğu veya bazan bilfiil tercih edildiğini ileri sürerek kabul etmemişlerdir Dumeyni, *Mekâyisü Nakdi Mütûni's-Sünne*, s.124).

⁴⁶ Ebû Dâvûd, *Sünen*, c.1, s.48.

vâyeti hafızasından nakletmesi nedeniyle meydana geldiğini ifade etmektedir.⁴⁷ Söz konusu rivâyet sahîh kaynaklarda zikredilmesine rağmen birçok muhaddis tarafından neshedilen hükümler içerisinde mütalaa edilmiştir.⁴⁸ Aynı rivâyeti **İlel'**inde değerlendiren İbnü'l-Cevzî ise rivâyetin isnâdında bulunan Yahyâ b. Enîse adlı râvinin kizb ile ithâm edildiğini ve rivâyetin bu nedenle metrûk sayılması gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁹

Örnek 6:

ابراهيم بن طهمان عن هشام بن حسان عن محمد بن سيرين عن أبي هريرة وسهيل بن أبي صالح عن أبيه عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا استيقظ أحدكم من منامه فليغتسل كفيه ثلاث مرات قبل أن يجعلهما في الأتاء فإنه لا يدري أين باتت يده ثم ليغتترف بيمينه من إنائه ثم ليصب على شماله فليغتسل مقعدته

İbrahim b. Tahmân → Hişam b. Hassân → Muhammed b. Sîrîn → Ebû

240 Hureyre isnadıyla nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:
OMÜİFD “Sizden biriniz uykudan uyandığında ellerini kaba sokmadan üç kez yıkasın. Zira ellerinin nerede gecelediğini bilemez. Sonra su kabından sağ eliyle avuçlayıp su alsın ve sol eline döküp alt tarafını yıkasın”.⁵⁰

Ebû Hâtim rivâyeti değerlendirirken ‘Sonra su kabından sağ eliyle avuçlayıp su alsın ve sol eline döküp alt tarafını yıkasın’ ifadesinin İbrahim b. Tahmân’a ait olduğunu ifade etmiş ve ‘zira o sözünü hadisin hemen ardından söylüyor, dinleyen de bunu fark etmiyordu’ (فأنه قد كان يصل) (كلامه بالحديث فلا يميزه المستمع) diyerek söz konusu kısmın idrâc⁵¹ olduğunu

⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s. 64.

⁴⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Hakim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, c.I, s.393; Ahmed ibn Huseyin ibn Ali ibn Musa Ebû Bekir el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Mektebetü Darî'l-Bâz, Mekke, 1414/1994, c.1, s.153.

⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *İlel'ü'l-Mütenâhiye*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983, c.1, ss.364, 603.

⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1, s.65.

⁵¹ *İdrâc* "ادراج" Arapça "derc" (درج) kökünden gelen "edrace" (ادرج) fiilinin masdar kalıbı olarak kullanılmaktadır. Sözlükte, "araya sokma, ekleme, dahil etme, tüketme, son verme" gibi anlamlara gelmektedir. Bkz.: İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, c.5, ss.237-238. Hadis ıstılahında ise "hadisin senedine veya metnine râvilerden birisi tarafından aslında ol-

ifade etmiştir.⁵² Sahih kaynaklarda da rivâyetin bu şekliyle aktarılmadığı dikkate alındığında hadis metnine yapılan idrâc da net bir şekilde belirlenebilmektedir.

Örnek 7

عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال من مات مريضا مات شهيدا ووقى فتان القبر قال أبي هذا خطأ إنما هو من مات أن جريح هكذا رواه إبراهيم ابن محمد هو عندي ابن أبي يحيى وسئل أبو زرعة عن هذا الحديث فقال الصحيح من مات مرابطا

Ebû Hureyre'nin naklettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Kim hastayken ölürse şehid olur ve kabrin fitnelerinden korunur".⁵³

İbn Ebî Hatim rivâyetin bu şekliyle hatalı olduğunu ifade ederek doğrusunun "kim nöbet tutarken ölürse" şeklinde olması gerektiğini ifade etmiş ve hadisin bu şekliyle illetli olduğunu belirtmiştir.⁵⁴ Muhtemelen asıl metinde bulunan *murabitan* kelimesi harekeleme ve noktalama eksikliği yüzünden *marîzen* şeklinde okunmuş ve bu şekilde rivâyet edil-

mayan bir ilavenin yapılmasına *idrâc*, bu şekilde nakledilen hadislerle de *müdreç hadis* denmektedir. Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, c.1, s.177-178. Zayıf râvinin güvenilir bir râviye, güvenilir râvinin de kendisinden daha güvenilir bir başka râviye muhalif olarak rivâyet ettiği hadisler de yine müdreç kapsamında değerlendirilmektedir Ahmed b. Ali Ebû'l-Fadl İbn Hacer, *el-Askalânî, Nüzhetu'n-Nazar fî Tavâhi Nuhbeti'l-Fiker*. thk. Nurettin İtr. Dimişk, 1993, ss.90-91. Bir râvinin diğer râvilere muhalefetle, metnin aslından olmayan bazı sözleri ilave ederek bunların hadisten olmadığını beyan etmeksizin rivâyet etmesine *mudrecul'l-metn* bir râvinin sika râvilere muhalefetle isnâdında değişiklik yaparak rivâyet ettiği hadise de *mudrecul'l-isnâd* adı verilmektedir. İbn Hacer *Nüzhetu'n-Nazar*, s.91). Ziyâde ise "güvenilir bir râvinin hadisin rivâyeti esnasında yapmış olduğu eklemeler" için kullanılmaktadır. Bkz.: Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, c.1, s.131. İdrâc hadise dışarıdan eklenen bir söz olabileceği gibi, başka bir hadis metninden rivâyete eklenmiş bir bölüm de olabilmekte, bazen de iki hadis metninin tamamen birbirine karıştırılıp nakledilmesi şeklinde karşımıza çıkabilmektedir. Şüphesiz meydana gelen bu durumların tamamı hadis metninin otantikliğini bozabilecek bir illet türü olarak mütalaa edilmektedir. Ancak muhaddisler hadis metinlerine yapılan eklemeleri hoş karşılamamışlar ve bu tür rivâyetleri tespit etmeye özen göstermişlerdir. Hatib el-Bağdâdî, *Kifâye*, ss.223-224).

⁵² İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, c.1., s.65.

⁵³ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, c.1., s.358.

⁵⁴ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, c.1., s.358.

miştir. Ebu Zur'a'ya da aynı hadis sorulduğunda doğru olanın *murabitan* kelimesi ile nakledilen şekli olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵

Ancak *marîzen* şeklinde nakledilen şeklinin muallel olduğu ifade edilmesine rağmen rivâyetin muhtelif hadis eserlerinde nakledildiği ve söz konusu bu illete yönelik bir açıklama yapılmadığı görülmektedir.⁵⁶ Rivâyetteki hastalık tüm rahatsızlıklara hamledilmiş ayrıca Nevevî de Buhâri ve Müslim'in almadıkları hadis olmasına rağmen sahihliği üzerinde bir ihtilaf olmadığını ifade etmiştir.⁵⁷ Ancak illetli olduğu ifade edilen rivâyetin mevdûat literatüründe de zikredildiği görülmekte ve isnâdında bulunan râviler ve ayrıca sözünü ettiğimiz tashîf sebebiyle uydurma olduğu belirtilmektedir.⁵⁸

Örnek 8

قبيصة عن الثوري عن زيد بن أسلم عن عياض بن عبد الله عن أبي سعيد قال كنا نورثه على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم

242

OMÜİFD

Ebû Saîd'den nakledildiğine göre, Ebû Saîd dedeyi kastederek "Biz Resulullah zamanında onu mirasçı yapardık" demiştir.

İbn Ebî Hâtim ve Müslim, rivâyetteki tashîfe işaret ederek rivâyetin aslının "Biz Hz. Peygamber zamanında fitır sadakası veriyorduk" (*كنا نودي*) şeklinde olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Müslim'in **Temyîz** ve İbn Ebî Hatim'in **İlel** adlı eserlerinde zikredildiği üzere râvi sadece bu tashifi ile kalmamış, aynı zamanda bunu yorumlayarak "yani dedeye (varis oluyorduk)" şeklindeki bir açıklama

⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s.358; Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah b. Said el-Askerî,, *Ahbârü'l-Musahhafîn*, thk: Subhi el-Bedî', Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1402, c.1, s.134.

⁵⁶ Muhammed b. Yezid İbn Mace, el-Kazvîni, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst., 1992, c. 1, s.515; Ahmed ibn Ali ibn el-Musenî Ebû Ya'lâ,, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, Darü'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimaşk, 1404/1984, c. 11, s.6.

⁵⁷ Abdurraûf el-Munâvî., *Feyzu'l-Kadîr*. I-VI. Mektebetu't-Ticâriyye, Mısır, 1356, c. 4, s.179.

⁵⁸ Suyûtîel-*Leâli'l-Masnû'a fi'l-Ehâdisi'l-Mevdûa*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, c.II, s.344; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-Mevdûât*, (I-II). Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, c.2, s. 392-393.

ile kendince rivâyeti daha anlaşılır hale getirmek istemiştir.⁵⁹ Müslim'in ifade ettiği üzere bu hata Kâbisa'nın rivâyeti düzgün okuyamamasından kaynaklanmaktadır.

Örnek 9

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ : أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَخْرُجُ فَيَبُولُ ، فَيَتَمَسَّحُ بِالتُّرَابِ ، فَقَالَ : يَا رَسُولَ اللَّهِ ، الْمَاءُ مِنْكَ قَرِيبٌ فَقَالَ : مَا أَدْرِي لِعَلِّي لَا أَبْلُغُ .

İbn Abbas şöyle demektedir: “Resulullah dışarı çıkıyor, bevlediyor ve ellerini toprakla temizliyordu. Bunun üzerine dedim ki; ‘Ey Allah’ın Rasûlü su size yakın!’ Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: ‘Belki de suya kavuşamayacağımı bilemiyorum’”.⁶⁰

Bu rivâyetin değerlendirmesinde de Ebû Hâtim sadece şu ifadelere yer vermektedir: “Bu hadis sahih değildir. Bu konuda sahih hadis yoktur”⁶¹ Hiç şüphesiz Ebû Hâtim birkaç adımlık mesafede dururken Hz. Peygamber’in ellerini yıkamadan toprakla temizlenmesini akla aykırı gördüğü için bu hükmü vermiştir. Toprakla temizlenmenin su ile yapılan temizlikle kıyaslanamayacağı da aşikardır. Her durumda temizliği emreden bir dinin Peygamberinin de su dururken toprakla temizlenmesi de pek makul değildir. Rivâyetin isnâdında, birçok açıdan eleştirilen ve ömrünün son dönemlerinde de ihtilâta maruz kaldığı belirtilen İbn Lehiâ'nın bulunması dahi Ebû Hâtim'in gerekçesinde yer almamış ve başka bir ayrıntıya girilmeksizin hadisin metni reddedilmiştir.

Örnek 10

حَدِيثُ بَقِيَّةِ بْنِ الْوَلِيدِ ، عَنْ يُونُسَ بْنِ يَزِيدَ عَنِ الزَّهْرِيِّ ، عَنْ سَالِمٍ ، عَنْ ابْنِ عَمْرِو مَرْفُوعًا : مَنْ أَدْرَكَ رَكْعَةً مِنْ صَلَاةِ الْجُمُعَةِ أَوْ غَيْرِهَا ، فَقَدْ أَدْرَكَ الصَّلَاةَ .

Bakiyye b. Velîd → *Yunus b. Yezîd* → *Zühri* → *Sâlim* → *İbn Ömer* isnâdıyla nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kim

⁵⁹ İbn Ebi Hatim, *İlel*, c.2, s.52; Ebu'l-Huseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî, *Temyîz*, Mektebetü'l-Kevser, 1990. (Azâmî'nin Menhecu'n-Nakd Adlı Eserinin Sonunda) s.190.

⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s. 43.

⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s. 43.

cuma namazının veya başka bir namazın bir rekatine yetişirse namazın tamamına yetişmiş olur” (İbn Ebî Hâtim 1343: I, 172).

Bu rivâyette tedlîs⁶² olduğu ve bundan dolayı illetli olduğu vurgulanmıştır. Zira Bakıyye özellikle *tedlîsu't-tesviye* ile şöhret bulmuş râvi olarak tanınmıştır (Alâî 1986: I, 281; Halebî 1986: 47). Ayrıca hiçbir kaynakta rivâyetin bu râvi zinciri ile zikredilmediği de ifade edilmektedir (İbn Adıyy 1988: II, 76). Aynı zamanda Bakıyye’in söz konusu hadisin metninde de hata yaptığı belirtilmiş, rivâyetlerin hemen tamamında lafzın *من أدرك ركعة من الصلاة فَقَدْ أدرك الصلاة* “Kim namazın bir rekatine yetişirse namazın tamamına yetişmiş olur” şeklinde “cuma” lafzı kullanılmadan nakledildiği ifade edilmiştir.

İbn Ebî Hâtim’e bu rivâyet sorulduğunda, isnâdında hata olduğunu ve doğrusunun *Zuhri → Ebî Seleme → Ebî Hureyre* şeklinde olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca hadisin metninde de hata olduğunu vurgulayan İbn Ebî Hâtim, rivâyetin *من أدرك ركعة من الصلاة فَقَدْ أدرك الصلاة* şeklinde nakle-

⁶² Sözlükte, “bir şeyin ayıbını ve kusurunu gizlemek, hile yapmak, göz boyamak” anlamlarına gelen ve “*dellese*” fiilinden türetilen (Bkz.İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, c.5, s.286; Asım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul, 1305, c.2, s.291) müdelles tabiri terim olarak, “râvinin mülâki olduğu şeyhten işitmeden yahut muasırı olmakla beraber mülâki olmadığı şeyhten işitmiş gibi rivâyet ettiği hadis”lere verilen isim (Bkz.: İbn Salâh, *Mukaddime*, thk. Nureddin İtr, Dârü'l Fikr, Beyrut, 1995, ss.58-59) manasında kullanılmaktadır. Tedlîsin çeşitli şekilleri vardır. Bunlardan birisi *tedlîsü'l-isnâd* olarak isimlendirilmekte ve râvinin muasırı hatta mülâki olduğu şeyhten doğrudan işitmediği, ancak bir başkası vasıtasıyla aldığı hadisi, aradaki vasıtayı kaldırarak ondan rivâyet ettiğini vehmettiren şekilde nakletmesi olarak tanımlanmaktadır. Bkz.: İbn Salâh, *Mukaddime*, ss.58-59. Râvinin hadis rivâyet ettiği şeyhini isnâdında herkesçe bilinen meşhur isim ve lakabıyla değil, bilinmeyen isim, künye ya da lakabıyla zikretmesiyle meydana gelen tedlîse *tedlîsu's-şuyûh* (Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, c.1, ss.120-121), râvinin isnâdında sika olan râviler arasındaki zayıf bir râvinin adını atlayıp, isnâdı aynı seviyede sika râvilerden meydana geliyormuş gibi göstermesine *tedlîsu't-tesviye*, râvinin isnâdı zikrederken *haddesenâ* veya *semi'tu* dedikten sonra, hatırına bir şey gelmiş gibi susması, sonra hadisini nakledeceği şeyhinin ismini zikrederek isnâdı ve metni vermesine *tedlîsu's-sukût* adı verilmekte ve râvinin bunu yapmaktaki maksadının, dinleyenler üzerinde gerçekten hadis işitmediği bir şeyhten işittiği intibâhı uyandırmak olduğu ifade edilmektedir. Râvinin gerçekten hadis işitmediği bir şeyhinin ismini işittiği başka birisinin ismi üzerine atfetmesi ve hadisi ikincisinden işittiği vehmini uyandırması ile meydana gelen tedlîse de *tedlîsu'l-atf* denmektedir. Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, c.1, s.119.

dilmesinin daha doğru olduğunu, “cuma namazı” tabirinin hadisin aslında olmadığını ve vehim sonucu hadise ilave edildiğini ifade etmiştir.⁶³

Rivâyetin illetli olarak kabul edilmesi hadisten çıkarılan fikhî hükümlerin de ihtilafli olmasına neden olmuştur.⁶⁴ Hiç şüphesiz burada farklı fikhî kanaatlere götüren asıl neden bu rivâyetlerin muallel kabul edilmesidir. Rivâyetin muallel olması, isnadında tedlîs bulunması ve aynı zamanda vehim sonucu metne bir ilave yapılması ile gerekçelendirilmiştir.

Örnek 11

عَنْ عَمَّارِ بْنِ يَاسِرٍ ، قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : أَتَانِي جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ آتِفًا ، فَقُلْتُ : يَا جِبْرِيلُ حَدِّثْنِي بِفَضَائِلِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ فِي السَّمَاءِ ، فَقَالَ : يَا مُحَمَّدُ ، لَوْ حَدَّثْتُكَ بِفَضَائِلِ عُمَرَ فِي السَّمَاءِ ، مِثْلَ مَا لَبِثَ نُوحٌ فِي قَوْمِهِ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا مَا نَفَدْتُ فَضَائِلَ عُمَرَ ، وَإِنَّ عُمَرَ حَسَنَةٌ مِنْ حَسَنَاتِ أَبِي بَكْرٍ

Ammâr b. Yasir’den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Az önce bana Cibril geldi. Ona “Ey Cibril Ömer b. Hattâb’ın semadaki faziletinden bana anlat dedim. O da şöyle dedi: “Ya Muhammed! Ömer’in sana semadaki faziletinden anlatsam Nuh’un 950 yıl kavminin arasında kaldığı süre yetmez. Buna rağmen onunki Ömer’in sevaplarından bir sevaptır.”⁶⁵

⁶³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.1., s.172.

⁶⁴ Nitekim fukaha cuma namazına sonradan yetişen kimsenin durumu ile ilgili üç farklı görüş benimsemiştir: Hanefilerde tercih edilen görüşe göre cuma günü cuma namazının neresinde olursa olsun, imama yetişen kişi yetiştiği kadarını onunla kılar, cumayı tamamlar ve cuma namazına yetişmiş olur. Öyle ki, bir kimse teşehhüde yahut sehiv secdesinde cuma namazına yetişse dahi Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf’a göre namaza yetişmiş olmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber: “Yetiştiğiniz kadarını kılın, kılamadığınızı kaza edin” buyurmaktadır. Cumhura göre: Bir kimse imama ikinci rekatte yetişirse cuma namazına yetişmiş olur ve bu namazı cuma namazı olarak tamamlar. Eğer imama ikinci rekatte yetişemezse bu namazı öğle namazı olarak edâ eder. Bunlara göre Hz. Peygamber’in “Cuma namazından bir rekâta yetişen ona bir rekât daha eklesin” hadisi mutlak olarak rivâyet edilmiştir. Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletühû*, Dârü'l-Fıkr, Dimaşk, 1989, c.2, s.378.

⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.2, s.385.

Ebû Hâtim bu rivâyetle ilgili “Bu batıl bir hadistir, mevzudur, üzerini çiziyorum” demekle iktifa eder.⁶⁶ Ebû Hâtim’in “üzerini çiziyorum” ifadesi hadisin metnini abartılı bulduğu ve bu nedenle başka bir değerlendirmeye ihtiyaç duymadığını göstermektedir.

Örnek 12

عَنْ جَابِرٍ ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، قَالَ : إِذَا ذَلَّتِ الْعَرَبُ ذُلَّ الْإِسْلَامِ.

Cabir’den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Araplar zelil olduğu zaman İslam da zelil olur”⁶⁷

Ebu Hâtim bu rivâyet için de “bâtıl bir hadistir aslı yoktur” demekle yetinir. Şüphesiz Ebû Hâtim’i bu kanaate götüren neden İslam’ın Arapların şerefine veya zilletine ipotekli olmadığıdır. Ebû Hâtim bu hadiste de isnada hiç bakmaksızın metne yönelik kanaatini ortaya koymuştur. Isnadla ilgili hiçbir gerekçe zikretmemesinin ardında yatan temel neden de bu olmalıdır.

İbn Ebî Hâtim’in eserinden örnekleri çoğaltmamız mümkün olmakla birlikte bir makale çerçevesinde bu kadarla iktifa etmeyi uygun buluyoruz. Ancak şunu da ifade etmeliyiz ki İlel eserlerinde metin tenkîdi olmadığını iddia edenleri bu kanaate sevk eden temel husus; muallel hadislerin gerekçeleri arasında “bu hadis Kur’an’a aykırıdır”, “bu hadis şu tarihi gerçeğe örtüşmemektedir”, “bu hadis batıldır, zira şu hadisler muhaliftir” şeklinde değerlendirme aramalarıdır. Halbuki İlel eserlerinde çoğunlukla ifade ettiğimiz gibi rivâyetlerle ilgili sonuç cümlelerine yer verilmekte ve değerlendirmenin ilişkili olduğu husus okuyucunun idrâkine bırakılmaktadır. Şunu da ifade etmek gerekir ki isnaddaki râvi sayısının artması sonuç olarak daha sonraki dönemlerde isnadlarda bulunan illetlerin metinlere nazaran daha fazla olmasına sebebiyet vermiştir.⁶⁸

⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.2, s.385.

⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, c.2, s.376

⁶⁸ Ayhan Tekineş, *İlelü'l-Hadis İlmi*, MÜİFSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991, s.44.

Sonuç

Bu çalışma klasik dönemde metin tenkidi yapılmamıştır şeklindeki iddiayı nakzetmek gibi bir amacı taşımamakla birlikte şu gerçeği de ortaya çıkarmıştır ki; klasik dönemde metin tenkidi sanıldığı kadar az değildir. Burada yeri gelmişken şu hususu belirtmek gerekir ki, isnadda bulunan illetler nedeniyle ilel literatüründe kendine yer bulan tüm rivayetlerin sadece isnadlarında bulunan hatalardan ötürü bu eserlere alındığı kanaatinde de değiliz. Rivayetlere yönelik ön kabullerin bu noktada önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Nitekim bu husus İbn Ebî Hâtim'in *İlel* adlı eserinde açıkça görülmektedir. Zira anılan eserinde değerlendirdiği 2838 rivayet içerisinde İbn Ebî Hâtim'in sahîh addettiği ve tekrara düştüğü birçok rivâyet bulunmaktadır. Ayrıca, tespit edebildiğimiz 284 rivayet için kullandığı, "Bu hadis bâtıldır", "Bu hadis sahîh değildir", "Bu hadis münkerdir" gibi kesin hükümlerin çoğunlukla rivayetlerin metinleriyle ilişkili olduğu, ancak bu hükümlerin bir kısmında salt metne taalluk eden ifadeler kullanırken, bazılarında isnadla ilgili hususlara da atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır.

Verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere yapılan tenkitler metinle ilişkili olsa da, isnadla ilgili kusurların da aynı rivâyete yönelik zikredilmesi yapılan tenkidi kuvvetlendirici bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla yaptığımız incelemede oldukça erken bir döneme ait olmasına rağmen İbn Ebî Hâtim'in *İlel* adlı eserinde tenkit ettiği rivâyetlerin azımsanmayacak kadarının metne yönelik değerlendirmeler olduğu söylenebilir. Konuyla ilgili olarak, İbn Ebî Hâtim'in *İlel*'inden sunduğumuz misaller bu görüşümüzü doğrulamaktadır.

Sonuç olarak gerek sarîh şekilde belirlenen metinle ilgili ihtisâr, idrâc vb. değerlendirmeler gerekse İbn Ebî Hatim'in yaşadığı yüzyıl göz önüne alındığında, oldukça erken denebilecek bir dönemde ilel eserlerinde metin tenkidine ilişkin ciddi değerlendirmeler yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu noktada İlel eserlerinin bu bakış açısıyla yeniden taranması ve değerlendirilmesi ve muhaddisler nazarında metnin içeriğine yönelik değer-

lendirmelerin olmadığı veya çok az olduğu gibi birtakım iddiaların yeniden gözden geçirilmesini gerektiğini belirtmemiz gerekir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988.

Asım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul, 1305.

el-Askerî, Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah b. Said, *Ahbârü'l-Musahhafîn*, thk: Subhi el-Bedi', Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1402.

Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1987.

el-Beyhakî, Ahmed ibn Huseyin ibn Ali ibn Musa Ebû Bekir, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Mektebetü Dari'l-Bâz, Mekke, 1414/1994.

Boz, Halit, *İbn Ebî Hatim ve İlelü'l-Hadîs Adlı Eseri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Erzurum, 1997.

248 el-Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *es-Sahih*, Çağrı Yay., İst., 1992.

OMÜİFD

el-Cezâirî, Tahir İbn Salih İbn Ahmed, *Tevcîhu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, trz.

Dayhan, Ahmet Tahir, *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*, DEÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2005.

ed-Dumeynî, Müsfir Gurmullah, *Mekâyüsü Nakdi Mütûni's-Sünne*, Dersaadet, İstanbul, 1996.

Düzenli, Muhittin, "Klasik Literatürdeki İllet Tanımı Ve Kapsamı Üzerine Bazı Mülahazalar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, ss.97-121. (http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/428629578_09020333.pdf).

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'ab es-Sicistânî, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst., 1992.

Ebu Muaz Tarık b. İvazillah b. Muhammed, *Şerhu Luğati'l-Muhaddis Manzume fi İlmi Mustalahi'l-Hadis*, Mektebetü İbn Teymiyye, Cize, 2002.

Ebû Ya'lâ, Ahmed ibn Ali ibn el-Musenî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, Darü'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimaşk, 1404/1984.

el-Hakim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

el-Hatib el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali Ebû Bekir, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.

Itr, Nureddin, *Menhecü'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadîs*, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1981

- İbn Dakiku'l-İyd, Ebû'l-Feth Muhammed İbn Ali, *el-İktirâh fî Beyâni'l-Istilâh ve mâ Udâfe ilâ zalike mine'l-Ehâdîsi'l-Ma'dûdeti fi's-Sihâh*, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdat, 1402/1982.
- İbn Ebî Hatim er-Râzî, *İlelu İbn Ebî Hâtim*, Dârü'l-Marife, Beyrut, 1405.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali Ebû'l-Fadl el-Askalânî, *Nüzhetu'n-Nazar fî Tavâihi Nuhbeti'l-Fiker*. thk. Nurettin Itr. Dimaşk, 1993.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, *Sahîh*, nşr. M. Mustafa el-A'zamî, Beyrut 1390/1970.
- İbn Mace, Ebû Abdîrrahman Muhammed ibn Yezid, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst., 1992.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, I-XV. Kahire, trz, Dâru Sadır.
- İbn Salâh, Ebû Ömer Osman b. Abdurrahman eş-Şehruzûrî, *Mukaddime*, thk. Nureddin Itr, Dârü'l Fikr, Beyrut, 1995.
- _____, *Ulûmu'l-Hadis*, thk. Nureddin Itr, Dârü'l Fikr, Beyrut, 1986
- İbnu'l-Cevzî, *İlelü'l-Mütenâhiye*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- _____, *Kitâbu'l-Mevdûât*, (I-II). Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- İdlîbî, Selahaddin b. Ahmed, Menhecu Nakdi'l-Metn inde Ulemâi'l-Hadisî'n-Nebevî, Beyrut, 1983.
- Karacabey, Salih, *Hadis Tenkidi*, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Kasımî, Muhammed Cemalu'd-Dîn, *Kavâidu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, trz.
- Munâvî, Abdurraûf. *Feyzu'l-Kadîr*. I-VI. Mektebetü't-Ticâriyye, Mısır, 1356.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî. *Temyîz*, Mektebetü'l-Kevser, 1990. (Azâmî'nin Menhecu'n-Nakd Adlı Eserinin Sonunda).
- es-San'ânî, Muammed, *Tavâihu'l-Efkâr li-Meâni Tenkihi'l-Enzâr*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- es-Sehâvî, Şemsuddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-Muğîs Şerhu Elfîyeti'l-Hadîs*, thk. Muhammed Salâh, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.
- es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl, *Mebûât*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1978.
- es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir, *el-Leâli'l-Masnû'a fi'l-Ehâdîsi'l-Mevdûa*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995
- _____, *Tedribu'r-Râvi fî Şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. Ahmed Ömer Haşim, Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrut, 1985.

eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dârü't-Turâs, Kahire, 1993.

Tekineş, Ayhan, *Geleneğin Altın Zinciri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.

_____, *İleü'l-Hadis İlmî*, MÜİFSBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.

Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yay., Ankara, 1992.

Yıldırım, Enbiya, *Hadiste Metin Tenkidi*, (Doktora Tezi), UÜSBE, Bursa, 1996.

ez-Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletühû*, Dârü'l-Fıkr, Dimaşk, 1989.

